

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ»: МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В 1654-1659 РР.

У статті здійснено аналіз політики Московської держави щодо козацької України в період 1654-1659 рр. Обґрунтовується теза, що відразу по укладенні Переяславсько-московського договору царський уряд розпочав цілеспрямовану та послідовну кампанію з метою його ревізії в бік посилення позицій Москви та обмеження суверенітету Війська Запорозького.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Московська держава, Переяслав, ревізія.*

Наближається чергова річниця Переяславської ради 1654 р., яка поклала початок московській експансії на українські землі. Вона, а також укладення українсько-російського договору та подальший розвиток відносин між Чигирином та Москвою знайшли відображення в історіографії. Тут слід відзначити дослідження українського історика В.Горобця та його російської колеги Т.Таірової-Яковлевої¹. У даній статті акцентується увага на політиці Москви, яка чітко окреслилася майже відразу після укладення договору з Військом Запорозьким та була спрямована на поступове обмеження українського суверенітету та поширення своєї влади на українські землі.

Починаючи з 1654 р. і до 1659 царським урядом здійснювався масованний цілеспрямований тиск на українське керівництво з метою ревізії тільки що укладеного договору в напрямку поступового встановлення контролю Москви над різними сферами життя українського суспільства (політика, фінанси, релігія, господарське життя) й недопущення дрейфу козацької України в бік Польщі, Швеції, чи Туреччини. Склалося враження, що царський уряд здійснював сплановану «наступальну операцію», об'єктом якої була українська державність. При цьому ключові події відбувалися саме в Переяславі (Переяславські ради 1654 р. та 1658 р., Переяславський договір 1659 р.). Власне це й підштовхнуло до декларування назви даної статті.

Вимушений крок гетьмана Богдана Хмельницького на союз з Москвою, продиктований вкрай складною військово-політичною ситуацією, в якій опинилася козацька Україна, призвів до важких наслідків для останньої. Звичайно, гетьман, діючи в рамках поширеної в той час європейської практики (прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав) не міг передбачити, що для російського керівництва дана угода виходила за межі надання допомоги «братньому православному народу» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок для розширення території Московії та закладення фундаменту майбутньої православної слов'янської імперії. У цьому сенсі Погодившись на доволі легкі умови договору 1654 р.,

збереження повного суверенітету Війська Запорозького як у внутрішній, так, фактично, і в зовнішній політиці, Москва створювала своєрідний плацдарм для наступу на цей суверенітет. Там мали намір максимально використати український військовий та політичний потенціал для реалізації власних цілей, ігноруючи інтереси Чигирини та особливо не переймаючись обов'язками протектора.

Це виявилось вже тоді, коли Москва, розпочавши війну з Річчю Посполитою, зробила своєю головною метою вихід до Балтійського моря. При цьому перед Хмельницьким було поставлено вимогу надіслати військовий контингент в Білорусію для підтримки наступальних операцій московських військ проти Великого князівства Литовського. А настійливі прохання гетьмана про присилку допоміжних військ в Україну для боротьби проти коронного війська й татар, були проігноровані. Чим і скористалися поляки. У жовтні 1654 р. 30-тисячне військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького вторглося в Брацлавщину².

Усе виявилось навпаки. За наполяганням московських воєвод Хмельницький з основними силами змушений був прикривати Москву від можливого наступу татар. Відтак увесь тягар боїв з поляками ліг на плечі брацлавського полку. А в самий розпал польських безчинств на Брацлавщині 5 (15) січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Матвеев. Ознайомивши Хмельницького з планом московських операцій на 1655 р. (наступ на Мінськ і Вільну з наміром продовжити потім наступ на Варшаву), передав наказ царя мобілізувати всі сили й надати у розпорядження Шереметьєва три козацькі полки, а з іншими обмежитися охороною кордонів³.

Матвеев проінформував гетьмана про бажання царя зробити Київ столицею, де мав би бути збудований двір та покої на випадок приїзду царя, який виказував особливе бажання саме там помолитися образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих, «...і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір його ц.в., то прихід його ц.в. буде грізний супротивнику – польському кролю»⁴.

Також Хмельницького було ознайомлено з планами царя запровадити в Україні солдатське військо. Так, він говорив: «Великий Государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчатися, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього, декларувалася доцільність призначення московських воєвод в українські міста: «Стало відомо Великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...»⁵.

Фактично дані пропозиції означали не що інше, як ревізію переяславсько-московських домовленостей 1654 р. та грубе втручання у внутріш-

ні справи України й звичайно викликали негативну реакцію з боку Богдана Хмельницького.

Лише влітку 1655 р. Хмельницькому вдалося домогтися організації спільного з росіянами походу проти коронного війська, під час якого яскраво проявилось прагнення Москви до реалізації власних інтересів всупереч позиції української сторони. Московські воеводи вимагали, щоб всі здобуті спільно міста були приведені до присяги царю, що аж ніяк не входило в плани Хмельницького, який вважав, що західноукраїнські землі мають відійти під юрисдикцію Війська Запорозького. Ці суперечності й змусили Хмельницького відмовитися від здобуття таких міст як Кам'янець та Львів. Сам гетьман у листі до шведського короля писав, що так поступив, «...щоб не допускати в фортеці московських гарнізонів, до чого прагнуть московіти, бо ми бажаємо, щоб ця сторона й прохід залишалися вільними від московитян»⁶.

Навесні 1656 р. Чигирин знову піддався неприхованому тиску з боку московського керівництва. Думний дяк Ларіон Лопухін, що прибув з візитом до гетьмана, знову заговорив про необхідність запровадження воеводської форми правління, оскільки «...без воевод в черкаських містах бути не гоже»⁷.

Насамкінець, даний етап нівелювання московською стороною умов договору з Військом Запорозьким «увінчався» укладенням Віленського договору 1656 р. Не вдаючись до опису деталей російсько-польських переговорів, зазначимо, що їх антиукраїнська складова була доволі суттєвою. Це і натяки в ході переговорів на можливість вирішення між Москвою та Варшавою «української проблеми» (в ході посольських з'їздів московіти повсякчас демонстрували здатність іти на компроміси, зокрема і в «українському питанні», для досягнення головного – польської корони для Романових), і недопущення до переговорів послів, надісланих у Вільно Богданом Хмельницьким, і, насамкінець, саме укладення угоди з поляками всупереч позиції Чигириня. Фактично, цар як протектор Війська Запорозького відмовився підтримувати його у війні проти Речі Посполитої, що унеможливило виконання основної мети – визволення всіх українських земель з-під влади Польщі.

З початку 1657 р., особливо в умовах розгортання антипольської кампанії силами Раднотської коаліції, куди окрім Швеції й Трансільванії входило і Військо Запорозьке, посилювалися спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. Як відзначає В.Горобець, лише за першу половину 1657 р. в Україні побувало п'ять московських посольств, очолюваних царськими сановниками⁸. При цьому, розуміючи, що саме гетьман стоїть на шляху реалізації їхніх планів, росіяни спрямовують зусилля на проведення антигетьманської кампанії серед українського населення, яку мали здійснювати численні послі й посланці, які направлялися в Україну. Зокрема, в червні 1657 р. царський посланець Іван Желябужській, отримавши відповідні інструкції й проїжджаючи українськими містами, агітував проти гетьман-

ської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за призначення московських воєвод до козацької України, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини⁹.

Як бачимо, тема воєвод продовжувала активно розроблятися царським урядом. Її реалізація вела фактично до обмеження, а надалі й ліквідації влади гетьманської адміністрації. Однак, на перешкоді цьому стояла тверда й непоступлива позиція Богдана Хмельницького.

Смерть Великого українського гетьмана 27 липня (6 серпня) 1657 р. стала сигналом для активізації Москвою української політики. Там все більш відкрито демонстрували прагнення переглянути умови Переяславсько-московської угоди в сенсі підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади українського уряду. Для цього годилося все. Попри те, що ще за життя гетьмана старшинська рада ухвалила рішення про призначення наступником Хмельницького його молодшого сина Юрія, у Москві з цим не бажали рахуватися. Показовими у цьому сенсі були слова царського посла Федора Бутурліна, який, торкнувшись перспектив обрання Юрія Хмельницького гетьманом, у листі до царя зазначав, що «... по смерті де гетьмана тому слову (рішення старшинської ради – В.Г.) буде відміна, то де все буде на волі твоїй великого государя: кого ти великий государ пожалуєш, накажеш бути над військом запорозьким гетьманом, той і буде»¹⁰.

Діючи відповідно до цього, в Москві ставили під сумнів легітимність нової української влади (як Юрія Хмельницького, так і його радника, а потім і повновладного гетьмана Івана Виговського). Це фактично створювало умови для здійснення тиску на український уряд.

По-друге, в Москві намагаються використати у своїх цілях загострення соціальних протиріч в Українській державі між козацькою старшиною з одного боку та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з другого. Також для Москви створював певні перспективи наростаючий конфлікт між гетьманським урядом та Запоріжжям, яке прагнуло повернення до старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою демократією. Москва спеціально роздмухувалися ці суперечності, створюючи для гетьманського уряду ситуацію, вирішення якої без допомоги Кремля було б неможливим. Граючи на суперечностях соціального характеру, там могли розраховувати на підтримку з боку черні, а також низового товариства. Також доволі перспективним вбачалося стимулювання суперечностей між міщанством та козацтвом (образ «справедливих і добрих» воєвод протиставлявся «зажерливим та свавільним» козакам та їх старшині).

Насамкінець, московське керівництво вдається до методів прямого тиску шляхом введення на територію України додаткових військ. Аргументувалося це необхідністю підтримки порядку, угамування різного роду свавільників та захисту від зовнішніх ворогів.

Так, уже 10 (20) серпня 1657 р. українських послів, які перебували в Москві (П.Тетера та С.Богданович-Зарудний) було викликано до посольсь-

кого приказу, де їм повідомили, що в Україну негайно відправляється з Белгорода князь Ромодановській пішим і кінним військом, а також князь Алексей Трубецкой. На зауваження керівників українського посольства, що з огляду на спокійну обстановку у Війську Запорозькому немає необхідності надсилати в Україну військо, російські урядовці відповіли, що «... государеві тепер не посилати Трубецкого з товаришами ніяк не можна, бо після смерті гетьмана у війську запорозькому сталася міжусобиця і слід їх запевнити у царській ласці»¹¹.

Послам вдалося відмовити російське керівництво від ідеї негайного введення військ в Україну, проте в Москві невдовзі знову повернулися до цих планів. Передбачалося надіслати в Україну, окрім полків Ромодановского, ще й підрозділи воєвод Шереметьєва й Трубецкого¹².

Уже 22 серпня (1 вересня) 1657 р. 5 тисячне військо князя Грігорія Ромодановского виступило в Україну і 12 (22) вересня підійшло до Переяслава¹³.

Для заспокоєння населення козацької України 30 жовтня 1657 р. царем була направлена спеціальна грамота, в якій запевнялось в дотриманні всіх положень українсько-московського договору 1654 р., заперечувалися чутки про скорочення козацького реєстру, а також, що присилка воєвод в українські міста здійснюватиметься з метою обмеження вольностей Війська Запорозького. Наводився приклад Києва, де воєвода жодним чином не порушував свобод та вольностей ні козаків, ні міщан¹⁴.

Стосовно ж московських військ зазначалося, що вони направлені до кордонів України лише з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків¹⁵.

10 (20) серпня 1657 р.¹⁶ в Чигирин направляється відомий фахівець в українських справах Василій Кікін. У царському наказі послу значилося, щоб той в Ніжині та інших містах козацької України проводив секретні розмови з міщанством (війтами, бурмістрами, простими людьми) «наодинці» з метою переконання їх, що «добре б було якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприязельських приходів і всяких розправних діл». Кікін мав формувати суспільну думку, що воєводи також є захистом від «обид і налогів» від полковників¹⁷.

Загалом посол повинен був зібрати інформацію про ситуацію в козацькому війську, про настрої серед старшини, з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод¹⁸.

Тут слід погодитися з польським істориком Ф.Равітою-Гавронським, що місія Кікіна означала перехід від обережної та несміливої політики, яку Москва проводила стосовно козацької України за життя Хмельницького, до рішучих та виразних дій¹⁹.

Показовим було те, що Кікін привіз царську грамоту, яка всупереч проханню Тетері адресувати її на ім'я нового гетьмана Юрія Хмельницького, була направлена Війську Запорозькому. Кікіну ж було наказано не зустрічатися ні з сином Богдана, ні з генеральним писарем Виговським²⁰.

Прибувши в Україну, царський посол зустрівся з генеральними старшинами й відразу підняв питання, яке, на думку московських урядовців, було найголовнішим, про доцільність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засіб проти всіляких сварок та бунтів (!). Звертаємо увагу, що на думку царського посла, головне призначення московських військ вбачалося не в захисті України від зовнішньої загрози, а для наведення порядку у внутрішніх справах. Проте, як зрозумів Кікін, козацька старшина не вельми захоплено сприйняла таку перспективу, вважаючи, що для придушення бунтів достатньо й козацького війська. 25 серпня (4 вересня) Кікін вручив старшині царську грамоту й повідомив про рішення царя надіслати в Україну Трубецького, Хітрово та ін. Вкотре він підняв питання стосовно московських воєвод (очевидно, що воно дійсно розглядалося Москвою як першочергове) і виявив неабиякий інтерес до тогочасних українсько-польських відносин (саме в той час у Чигирині перебував королівський посол Станіслав Беневскій)²¹. Оскільки українськими урядовцями у той час проводилися інтенсивні переговори з поляками. Значною мірою це була відповідь на московську політику наступу на український суверенітет. Наполегливість Москви в питаннях введення до українських міст воєвод (Кікін повідомляв у своєму статейному списку про свої розмови на цю тему в Ромнах, Лохвиці та Лубнах)²², прагнення запровадити контроль над збором податків на території козацької України, спроби обмежити зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду, апелювання до черні та налаштування рядових козаків, міщан та селян проти гетьмана й старшини підштовхнули Івана Виговського до пошуку порозуміння з Польщею. Гетьманським урядом Варшава розглядалася як альтернатива Москві.

Відразу по від'їзді Кікіна з Чигирини, туди прибуває новий московський посланець Матвеев²³, який у розмові з Виговським знову підняв питання про введення московських воєвод у українські міста, зокрема, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь та Прилуки. Він вважав, що московські залоги мають утримуватися з українських доходів²⁴.

М.Грушевський, аналізуючи тогочасну московську політику, зазначав, що «...по смерті Б.Хмельницького виникла перспектива нового порушення Переяславської угоди: скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономної української церкви тощо. Уперте ігнорування Москвою наступників Богдана – його сина Юрія та Виговського (царська грамота, що визнавала обрання Виговського надійшла пізніше) все це давало підстави підозрювати наміри повного скасування гетьманського уряду... Великі московські сили, що мали прибути в Україну мали на меті здійснити тиск на український уряд»²⁵.

Іван Виговський у даний момент задля збереження стабільних офіційних стосунків з Москвою змушений був уникати різких заяв і за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про вірність української сто-

рони угодам, укладеним в 1654 р., таким чином утримуючи росіян від різних кроків в напрямку збільшення своєї військової присутності в козацькій Україні.

Водночас було дуже важливо в середовищі козацтва сформувати передумови для відсічі антиукраїнським діям з боку Москви. Відтак, саме в цей час з'являються листи-звернення до козацької старшини та рядових козаків миргородського полковника Григорія Лісницького, в яких містилася інформація про московські плани нав'язати гетьманові нову угоду, яка суттєво обмежила б суверенітет Української держави. Мова йшла про вимоги Кремля щодо повного забезпечення українською стороною московського війська князя Трубецького, про необхідність спрямування всіх податків, що збираються в Україні, до царської скарбниці, про призначення московських воевод окрім Ніжина, Чернігова, Переяслава та Білої Церкви, до інших українських міст і з «волостей цих живність має йти на воевод і їх військо». Згадувався в означених московських планах і київський митрополит, якому приписувалося прибути для посвяти до московського патріарха. Насамкінець, козацький реєстр мав бути скорочений до 10 тис. чол...²⁶.

В історіографії існує думка, що грамоти, якими оперував Лісницький, були фальсифікатом, а інформація про плани Москви була дещо гіперболозована²⁷. Водночас вони загалом відображали дійсну суть тогочасної політики Московської держави щодо козацької України. На думку Грушевського, дії Лісницького були контрагітацією українського уряду, викликаною діями Москви²⁸.

Можна припустити, що поява універсалів Лісницького була частиною тонкої гри Виговського, який через Лісницького намагався згуртувати українські патріотичні сили. А 11 (21) жовтня 1657 р. Іван Виговський скликав Генеральну раду в Корсуні, на якій, протестуючи проти політики Москви, відмовився від гетьманської булави, заявивши, що не бажає правити під царським тиском²⁹. Проте рада підтримала Виговського, засвідчивши, фактично, підтримку його курсу у відносинах з Москвою.

Насамкінець, московське керівництво задіяло у своєму наступі на український суверенітет класичну тактику імперської політики – поділяй і володарюй, що виявилось у таємній підтримці антигетьманської опозиції, яка оформилася в останні місяці 1657 р.

У появі опозиції свою роль відіграли різні чинники. Тут були і протиріччя соціального характеру, і прагнення Запоріжжя відігравати провідну роль в суспільстві, і особисті амбіції очільників опозиції (Мартина Пушкаря та Якова Барабаша), і прорахунки гетьманського уряду Івана Виговського (неправомірне усунення від влади Юрія Хмельницького). Але й свою роль відіграла таємна антигетманська агітація з боку Москви. Зацікавлений в послабленні гетьманського уряду, а відтак його здатності чинити опір російським зазіханням, Кремль, заявляючи про підтримку Виговського, таємним чином стимулював і підтримував опозиційні сили. Прикладів такої двоякої політики було чимало.

Коли в листопаді 1657 р. до Москви прибули посланці січового товариства³⁰, царські дяки почали переконувати їх, що краще було б якби в Україні були царські воєводи, вказуючи, що тоді не було б їм жодних кривд від полковників³¹. 26 листопада 1657 р. послами були подані письмові пункти, складені, на думку Грушевського, явно за допомогою московських дяків³². У них містилися звинувачення на адресу Виговського і старшини. Запорожці зазначали, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися неправомірної зовнішньої політики гетьмана, який, згідно слів запорожців, мав стосунки «без відома і без указу його царської величності з кримським ханом та з іншими королями та князями...». У посланні містилося також прохання надіслати до України царських воєвод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воєводам, і на тих воєвод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії». Вимагалось, щоб після переобрання Виговського його було заарештовано і відіслано до Москви³³. Як відзначає М. Грушевський, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – В.Г.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості натиску на неї, можливості примусити старшину, з постулатами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви»³⁴.

Серед головних московських постулатів, фактично продиктованих січовикам, були наступні: гетьмани повинні обиратися не інакше, як під контролем царського делегата і не можуть інакше відставлятися, як з царського відома; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії постанови і конституція Малої Росії, власне затверджуватися ним заново; особи, помічені у невірності мають бути арештовані та вивезені до Москви і засилатися за волею царя. Цим фактично зводилася нанівець українська автономія

Водночас, в Москві намагалися, користуючись з політичної кризи в Україні, тиснути на гетьмана, змушуючи його до поступливості. Так 30 листопада (10 грудня) 1657 р. до Чигирин було направлено посла, який мав ініціювати скликання ради в Переяславі для обговорення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України³⁵. Царський посланець був уповноважений повідомити, що з метою захисту українських міст від ворога цар «велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжені, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям». Водночас було піднято питання Білорусії. Саме там розгорнулося серйозне протистояння між Москвою та Чигирином за контроль над цим регіоном. Цар призначив своїх воєвод у Вільно, Борисов, Мінськ, Оршу, Новгородок і Гродно та поставив вимогу, щоб українські війська, які до того зайняли ряд білоруських міст і де активно відбувався процес формування козацьких структур, тепер покинули Бихів та Чауси і відійти до українських міст³⁶.

Фактично, користуючись зі складної ситуації в Україні, Москва, обіцяючи вслякю підтримувати Виговського, взамін вимагала серйозних поступок в напрямку ревізії договору 1654 р. Саме на це були спрямовані вимоги царського уряду щодо укладення нової українсько-московської угоди, яка й мала б зафіксувати бажані для Москви зміни в російсько-українських відносинах. Угоду передбачалося підписати на раді в Переяславі, запланованій на лютий 1658 р.

В епіцентрі українсько-московських відносин знову опиняється Переяслав. Туди прибув царський представник Хітрово, представники родини Виговського, верхівка української церкви на чолі з митрополитом, полковники³⁷.

Під час ради Хітрово від імені царя вручив Виговському булаву. Відбулося офіційне визнання Москвою гетьмана Виговського. Взамін цього українська сторона змушена була підписати новий «договір» (15 (25) лютого 1658 р.), в якому, з поміж іншого, було постановлено про необхідність введення московських воевод до українських міст³⁸.

Мотивація дій Івана Виговського видається зрозумілою. Він, насамперед, намагався не допустити загострення українсько-російських відносин в умовах розвитку антигетьманського повстання в Україні. Гетьман розумів, що попри заяви в підтримці законного уряду Війська Запорозького, російські таємно сприяли опозиції. Прихід російських військ унеможлилював рішуче придушення виступу Пушкаря та Барабаша. Без сумніву, акт складання присяги в Переяславі був нічим іншим як спробою виграти час, переконати московський уряд у своїй лояльності, змусити його відмовитися від підтримки опозиції.

Звичайно, російське керівництво прагнуло закріпити свої дипломатичні успіхи та відразу на практиці реалізувати домовленості з українським гетьманом. Водночас ставилося питання перебудови системи управління козацькою Україною. Так, було визначено воевод та військові контингенти, які мали відправитися в українські міста (загалом 1600 чол.)³⁹. Прибувши в українські міста, вони мали оповістити місцевого полковника, старшину та міщан, що вони надіслані царем виключно на прохання гетьмана Івана Виговського, згідно постанов прийнятих на козацькій раді в Переяславі⁴⁰.

Загальне керівництво процесом встановлення нової московської адміністрації в Україні було доручене бояринові Васілію Шереметьєву. Його призначення воеводою в Київ було доволі промовистим в сенсі прагнення московського керівництва посилити контроль над українськими справами. 6 (16) квітня 1658 р. він отримав наказ відбути до Києва і зайнятись складанням козацького реєстру, переписом усіх прибутків і організацією їх збору⁴¹.

Згідно запланованої реорганізації адміністративний апарат зосереджувався в руках міщанства під безпосереднім контролем московських воевод – комендантів головних міст. А козацтву було уготовано становище простого війська, яким воно було за польських часів⁴².

Що ж до обов'язків самих воєвод, то таку інформацію нам дає, зокрема, наказ стольнику Чірікову, який направлявся воєводою в Полтаву. Так, воєвода в порозумінні з полковником і магістратом має організувати варту в містах і замках (в яких містах є воєводи, там саме московські стрільці мають охороняти «город і острог» (місто і замок); проводити слідство і чинити суд в справах провин з боку стрільців. Коли ж справа стосується злочинів місцевих козаків, чи міщан проти стрільців, то покарання на вимогу воєводи мав здійснювати полковник. На воєводу покладался обов'язок слідкувати за всім, що відбувається в Україні, а також збирати інформацію про польські й кримські справи.

У секретній інструкції Чірікову наказувалося розвідати хто збирає в Полтаві з усіх товарів мито і орендні гроші з млинів та інших промислів і на кого збирають (на гетьмана, чи полковника). Він повинен знати, скільки тих доходів можна зібрати на рік, як всі ці операції здійснювалися за королівського уряду, які доходи збиралися на короля в грошах і збіжжі, як їх до короля відсилали (очевидно, в Москві обдумували план, щоб перейняти польську практику)⁴³. Як відзначає Грушевський, таким чином Москва намагалася «...виключити з міського життя козацькі впливи, повернути те, що загарбали козаки і козацькі уряди з спадщини узурпацій старостинських, католицьких кляшторів та біскупств. Царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких практик, котрі він би міг використати для безпосередніх зв'язків з міщанством – минаючи козацьку верству»⁴⁴.

За таких умов метою Виговського стало недопущення московських воєвод в Україну. Його рішучість простежується вже в тогочасних розмовах з царськими людьми. Зокрема, в розмові зі Скуратовим під час повернення гетьмана з-під Полтави до Чигирин, він, по-перше, зазначав, що перемога над опозицією відбулася без будь-якої участі царських військ і тепер, після того як він сам справився зі «свавільниками» воєводи йому не потрібні. По-друге, він висловив невдоволення з того, що московське керівництво намагається обмежити гетьманську владу, наголосивши, що Москві «треба такого гетьмана, щоб його взяти за чуба і водити»⁴⁵.

Заручившись підтримкою патріотично налаштованої частини козацької старшини (показовою у цьому плані була позиція впливового у козацьких колах полковника Івана Богуна, який у розмові з тим самим Скуратовим, заявив з неприхованою погрозою: «До нас у Чигирин воєводою їдеш? Не виїдеш здоров!»⁴⁶). Виговський так і не видав наказ приймати воєвод в українських містах.

12 (22) червня 1658 р. Г.Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну «гамувати свавільників», а частину війська направити до Шереметьєва в Київ⁴⁷.

Звичайно, такий розвиток подій аж ніяк не влаштував Виговського. Першочерговим завданням гетьмана стало недопущення фактичної московської агресії на українські землі. У рамках цього постала проблема Києва,

де з 1654 р. знаходився московський воєвода. Виговський поставив завдання витіснити звідти московську залогу, що поклядалося на його брата Данила). Таким чином ставилося завдання, як це зазначає Грушевський, «... до решти замкнути Україну від Москви»⁴⁸.

Слід сказати, що дане питання обговорювалося під час наради старшини, яка відбулася в Чигирині 20 (30) липня 1658 р. На ній було прийнято рішення обрати твердий курс стосовно Москви і не лише не приймати нових воєвод, а й змусити московське керівництво вивести свою залогу з Києва: «На раді полковники говорили, щоб великого государя воєводам в черкаських містах не бути»⁴⁹.

На виконання рішення ради Виговський надіслав до Києва свого брата Данила на чолі паволоцького, білоцерківського та київського полків. Перед ним ставилося завдання змусити московські війська покинути місто і щоб «...великого государя ратні люди в черкаські міста в чати не ходили і міст не воювали»⁵⁰. Однак ні Данилу Виговському, ні самому гетьманові, який наприкінці жовтня підійшов під Київ з основними силами не вдалося змусити росіян покинути місто⁵¹.

За цей час 6 (16) вересня 1658 р. в обозі під Гадячем було укладено відому угоду з Польщею, яка фактично денонсувала як Переяславсько-московський договір 1654 р. так і угоду, підписану в Переяславі в лютому 1658 р.

Указаний перебіг подій, зокрема, різкий поворот українського гетьманського уряду в бік Польщі, усвідомлення, що царський уряд може втратити Україну, підштовхує московське керівництво до неприкритої інтервенції проти Війська Запорозького. Це покляло початок московсько-українській війні 1658 – 1659 рр.

На початку 1659 р. в Москві розпочали підготовку до широкомасштабної військової кампанії на Україні. Так, 15 січня 1659 р. з Москви виступили війська на чолі з воєводою князем Алексеем Трубецьким⁵². У царському наказі воєводі зазначалося, що прибувши в Україну той мав ініціювати козацьку раду в Переяславі (знову Переяславі!), куди мали б прибути Виговський, старшини, козаки зі всіх полків і чернь. Передбачалося укласти нові статті, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві⁵³. Трубецькой отримував наказ направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх комісарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом, заспокоїти невдоволених, тих, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, також мав не зволікаючи скласти 60-тисячний козацький реєстр. При цьому прослідкувати, щоб до реєстру було вписано «старих служилих прямих козаків», а не різних «гультаїв»⁵⁴. Останнє давало можливість московському керівництву вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Трубецькой також мав вжити заходів для заспокоєння міжусобиць і заворушень. Зокрема, як зазначалося, саме з цією метою до нього уже в Україні мали приєднатися воєводи Шереметєв та Ромодановській «з ратними з кінними та пішими людьми»⁵⁵.

Цікавим видається пункт указу, в якому цар зазначає, що в разі, коли б козаки почали говорити, що вони Виговського надалі не бажають мати за гетьмана і звернуться з відповідною грамотою до Великого Государя, воєвода має забрати булаву у Виговського та призначити нові вибори. А для отримання царської жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто, не вдаючись до будь-яких відмовок, відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітлі його государеві очі побачити»⁵⁶. Фактично Трубецкой отримував карт-бланш на усунення від гетьманства Виговського й організацію виборів нового гетьмана, більш лояльного до Москви.

Новообраний гетьман повинен був своєю чергою підписати текст українсько-московської угоди та присягнути на вірність царю. При цьому Трубецкой мав наголосити, що всі розмови про бажання Москви обмежити вольності Війська Запорозького, ввести воєводське правління та скоротити реєстр не мають під собою жодної основи, а статті нової угоди – повністю відповідають тій, яка ще була підписана гетьманом Богданом Хмельницьким у 1654 р.⁵⁷

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої як політичні, так і силові дії стосовно України, метою яких було недопущення практичної реалізації Гадацької польсько-української угоди. У ньому знову піднімалося питання перебування московських воєвод в українських містах. Насамперед, на відміну від попередніх часів, коли козаки «були під владою королів польських і великих князів литовських» і коли їм не дозволялося в містах будувати фортеці, тепер, коли перед Україною постала загроза вторгнення поляків та союзних їм татар, проблема укріплення міст стала вкрай актуальною. За таких умов саме воєводи та московські війська виступають надійним захистом українських міст, на них покладається завдання їх укріплення та утримання фортець. Як приклад ефективної діяльності воєводи називався Київ, де «для безпеки, його царської величності боярин і воєвода з ратними людьми». Відтак, робиться висновок, що «якщо царської величності воєводи і ратні люди будуть в Малій Росії знатних містах і ті міста укріплять і осадни устроять, і в той час буде їм від супротивника захист». Надалі піднімалося питання компетенції воєвод. У цьому сенсі присутні дві ключові тези. Перша – гетьман і полковники мають здійснювати юрисдикцію лише відносно козацтва, відносно міщан мають судити «за їх правами бурмістри та війти», а воєводи мають «відати осадними людьми... забирати в тих містах військову казну і давати на військо запорозьке», а також на осадних людей та військові витрати. Другою була теза, що в разі наступу супротивника, коли козаки будуть зайняті війною, саме в містах безпеку будуть забезпечувати воєводи з ратними людьми⁵⁸.

Насамкінець у цьому політичному трактаті присутня ще одна думка, яка безпосередньо відображала претензії московського керівництва на українські землі. Зокрема, піднімалося питання приналежності Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини. Так, вказувалося, що там має бути царський

воевода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Окрім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна були Московської держави, а до Польщі були прилученні тимчасово і нині там мають бути царської величності воеводи»⁵⁹.

Спроби нав'язування нової російсько-української угоди, яка до краю звужувала суверенітет Української держави, поєднувалися з традиційною підтримкою антигетьманської опозиції. Очевидним є прагнення заручитися підтримкою всіх сил, які були налаштовані проти гетьмана Виговського. Зокрема, про це свідчить інструкція царським послам майору Григорію Булгакову та піддячому Фірсу Байбакову, які були направлені на Україну 23 грудня 1658 р. (2 січня 1659 р.). Останнім наказувалося під час перебування в Україні вивчати настрої та ставлення козацтва до Виговського, «... чи у всіх одна думка, чи які прихильні до нього гетьмана, і які полковники з ним в спілці і які проти нього», і кого більше – противників, чи прихильників Виговського. Також мали дізнатися про настрої в лівобережних та правобережних козацьких полках⁶⁰. Після придушення Виговським опозиції, очолюваної Пушкарем та Барабашем, головна ставка московських урядовців робиться на самопроголошеного гетьмана Івана Безпалого. Також про московську позицію декларували сини Пушкаря Кирило та Марко⁶¹. Також у якості можливого претендента на гетьманську посаду Трубецкой називав Юрія Хмельницького⁶².

Насамкінець, оточенням царя все ж був розроблений проект і мирного розв'язання ситуації, що склалася у російсько-українських відносинах. Так наприкінці грудня 1658 р. був направлений таємний наказ воеводі Трубецкому, згідно якого той повинен був розпочати переговори з гетьманом. Для цього слід було розвести російські та українські війська, добитися виведення з України татар й організувати посольський українсько-російський з'їзд. На ньому московська сторона мала запропонувати Виговському надати російським статті Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою і відповідно них запропонувати укласти нову українсько-російську угоду «приміряючись до цих (Гадяцьких – В.Г.) статей».

Зокрема, в інструкції говорилося, що московські послани можуть погодитися, якщо на це буде й воля української сторони, на те, щоб гетьманом залишався Іван Виговський. Також йому можна віддати Київське воеводство, а, згідно його прохання, всім родичам та приближеним – каштелянства та староства. У разі, коли б українці ставили відповідні вимоги, допускалася можливість виведення московського воеводи з Києва. Насамкінець, як можлива поступка, розглядалося навіть виведення з'їзди московської залози⁶³.

Як бачимо, московське керівництво, налякане подіями в Україні, готове було йти на досить значні поступки в стосунках з гетьманським урядом. Навіть відступити в порівнянні з договором 1654 р (виведення воеводи з Києва). З огляду на прагнення Москви протягом 1655–1657 рр. переглянути договір з Богданом Хмельницьким в бік посилення своїх позицій в ко-

зацькій Україні, останні кроки засвідчують прагнення Кремля за будь-яку ціну зберегти хоча б мінімальний контроль над Військом Запорозьким та не допустити реалізації Гадяцької угоди. Очевидно, найбільше непокоїла Москву саме остання, як акт, що кардинально змінював розстановку сил у польсько-російській суперечці за першість в регіоні.

Посли повинні були передати гетьману за присутності всієї генеральної старшини царську грамоту, в якій Алексей Михайлович пропонував скликати раду в Переяславі (!), де з російського боку були б присутніми боярин князь Алексей Трубецкой, Василій Шереметьєв та Григорій Ромодановський⁶⁴. Усі переговори послів з гетьманом та власне рада мали відбутися обов'язково за відсутності польських послів, що вказує на головну її мету – добитися розриву гетьманського уряду з поляками та відновлення українсько-російського союзу.

Очевидно, що все ж в Москві й надалі робили ставку на силове вирішення питання та залучення на свою сторону анти гетьманської опозиції. Відтак, уже навесні 1659 р. розпочався похід московських військ проти «неслухняного» гетьмана. 10 (20) квітня 1659 р. війська Трубецкого виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа⁶⁵. Там він з'єднався з силами Івана Безпалого й розпочав безуспішну облогу міста, в якому перебував полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами.

Так розпочалася кампанія, яка, гадалося, не віщувала для Москви ніяких труднощів, проте обернулася трагедією. У відомій битві під Конотопом Івану Виговському вдалося завдати нищівної поразки московській армії.

Після Конотопа Москва знову намагалася схилити гетьмана до мирних переговорів. Трубецкой закликав Виговського, надіслати до нього «добрих та знатних» людей. У відповідь (1 (10) серпня 1659 р.) останній, погоджуючись на переговори і будучи не проти надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, зазначав: «А що ви пишете, що під Конотоп приходили не для війни, а для розмови і утихомирення домашньої міжусобиці, то яка ваша правда? Хто бачив, щоб з такими великими ратями і з таким великим нарядом на розмову приходили? В Конотопі ніякого свавілля і міжусобиць не було: навіщо було до нього приступати? Ви на викорінення наше з багатьма людьми прийшли, Борзну вирубали і людей в полон забрали...». Виговський писав, що якщо воєвода хоче переговорів, то нехай своїх людей присилає в Батури⁶⁶.

За даних умов позиція Виговського бачиться чіткою і зваженою. Гетьман, розуміючи справжні наміри російської акції в Україні, прагне виступати в діалозі з Москвою з активної позиції та диктувати свої умови.

Проте, успішні дії Виговського були зведені нанівець змінами у внутрішньому житті козацької України. З одного боку, жорстокі заходи московських військ («...ті міста і містечка взяли й випалили й висікли»⁶⁷), а з другого – щедрі подарунки полковникам прихильним до Москви (в Україну було надіслано царське жалування (соболі й золоті)⁶⁸) спричинили до оформлення в середовищі козацької старшини промосковського угруповання, яке ініціювало передачу гетьманської булави Юрію Хмельницькому.

Такий розвиток подій в Україні дав можливість російському керівництву активізуватися. Уже 5 вересня 1659 р. Трубецкой виступив з військом з Путивля і 27 вересня підійшов до Переяслава.

1 жовтня до Трубецкого прибув полковник Петро Доршенко з листом від Ю.Хмельницького і статтями, згідно яких козаки бажали укласти новий договір за умови збереження всіх прав та вольностей, гарантовані договором 1654 р.⁶⁹ Говорилося, щоб окрім Києва в інших українських містах не було воєвод і щоб московські війська, які надсилаються в Україну для допомоги, перебували під командуванням гетьмана. Там же містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини. Також ставилася умова, що в козацькій Україні має бути лише один гетьман і йому мають бути підпорядковані всі полки по обидва боки Дніпра (тут, очевидно, мова йшла про недопустимість підтримки московськими воєводами опозиційних самопроголошених гетьманів як це було за гетьманування Івана Виговського). У листі також говорилося, що вибори гетьмана Війська Запорозького мають бути вільними за участі тільки військових людей (козацтва). Цар повинен затвердити цей вибір. Також мова йшла про право гетьмана самостійно проводити зовнішню політику. Зокрема, він міг вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. А в разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами повинні бути присутніми наділені вільним голосом комісари від Війська Запорозького. Насамкінець, говорилося про те, що українське духовенство має залишатися під владою константинопольського патріарха⁷⁰.

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони вправі розраховувати на значні поступки з боку Москви. Становище царської влади в Україні було досить непевним після поразки під Конотопом. Усе ж багато залишалось противників зближення з Москвою. Про можливість досягнення компромісу говорило і те, що це напередодні Москва була готова йти на будь-які компроміси, лише б втримати козацьку Україну від підданства польському королю. Проте, для досягнення цього потрібна була, насамперед, тверда воля української політичної еліти, яка, на жаль, жодним чином не скористалася з ситуації, що склалася після перемоги під Конотопом.

Зі свого боку Москва, користуючись зі слабкості нового українського керівництва, зуміла нав'язати Ю.Хмельницькому свій сценарій розвитку подій. Так, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воєводою Трубецкім у Трехтемирівському монастирі. Водночас Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ⁷¹. Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького змушений був вирушити до Переяслава, куди прибув 10 жовтня, так і не отримавши відповіді на свої пропозиції (уже це промовляло про слабкість позиції українців)⁷².

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відписці царю Алексей Трубецкой, «...в міс-

ті від міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воеводам Шереметьєву та Ромодановському з військами⁷³. Фактично молодий гетьман опинився в умовах жорсткого психологічного тиску, що, на нашу думку, відіграло немаловажну роль в ході переговорів.

15 жовтня, напередодні ради Трубецькім було зачитано царську грамоту, в якій містилися «...статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія, Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя»(???)⁷⁴. Відтак, тут недоречно говорити про якусь таємну фальсифікацію яку не вгледіли гетьман і полковники. Очевидно тут фальсифікація була відкрита, а українській стороні просто не вистачало політичної волі протистояти грубому тиску, вони жодним чином не спромоглися захистити свої інтереси.

Ще одна стаття передбачала введення московських воевод в Новгород-Сіверський, Чернігів, Стародуб і Почеп, як в міста, що здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії. Козаків, які мали в цих містах займанщину, в разі неможливості перевести в інше місце, передбачалося залишити на своїх землях, але вже при воеводах⁷⁵.

Гетьман і полковники намагалися заперечити, вказуючи, що Чернігів є полковим містом, а інші міста приписні до Ніжинського полку, що це може викликати обурення козаків. Відтак, вони просили цю статтю не зачитувати на раді (!!!). Знову таки, нездатність чинити будь-який супротив царській волі штовхала гетьмана і полковників на прийняття навіть таких пунктів, але за умови, що їх не будуть розголошувати⁷⁶.

17 жовтня 1659 р. розпочалася рада. На ній зачитали старі статті (Богдана) і нові, які різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації⁷⁷. Усе те, що Москва не змогла досягти тиском на Б.Хмельницького та І.Виговського, вона зуміла провести на Переяславській раді 1659 р. Не дивно було б, якби ці умови були продиктовані після феєричних перемог московського війська. У даному випадку все було навпаки.

Фактично, в нових статтях були зафіксовані практично всі зміни, яких московське керівництво домагалось, починаючи з 1655 р., проте наражалося на протидію з боку як Богдана Хмельницького, так і Івана Виговського. Мова йшла, по-перше, про введення московських воевод, окрім Києва, в Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань. По-друге, виводилися українські залоги з Білорусії, зокрема мова йшла про Старий Бихів (чаусівського полковника Івана Нечая слід було передати Москві). По-третє, заборонялося переобирати гетьмана без відповідного указу царя. У свою чергу також обмежувалися повноваження самого гетьмана – він втрачав право самовільно призначати та усувати полковників, а також призначати їм смерт-

ну кару. Заборонялося перебувати у Війську Запорозькому особам, які не є православними. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, тому що «...від іноземців та нововихрещених великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорожцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського та всієї його родини⁷⁸.

Отже, у 1659 р. ухваленням Переяславської угоди між Москвою та козацькою Україною завершилася своєрідна «Переяславська наступальна операція», яка розпочалася відразу по укладенні Переяславсько-московської угоди 1654 р. і представляла собою цілеспрямовану й послідовну політику тиску на український гетьманський уряд з метою перегляду угоди 1654 р. в бік посилення позицій Москви й підпорядкування їй гетьманату. Фактично була продемонстрована традиційна московська стратегія реалізації імперської політики, яка, на жаль, присутня в її діях і до сьогодні.

Примітки

1. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.; Його ж. Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – С. 72-80; Його ж. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
2. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemiańska województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. – Lwów: W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. – S. 48. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznań: Nakład i czcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – T. 1. – S. 189; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – С. 1013-1014.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1029.
4. Там само. – С. 1033.
5. Там само.
6. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторъ. – К.: Лито-Типогр. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. – Ч. III, т. VI. Акты Шведскаго Государствен. Архива, относящіяся къ исторіи Малороссіи (1649 – 1660 гг.). – С. 89-90.
7. Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 81.
8. Там само. – С. 112.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. IX-2. – С. 1381.
10. Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. Тип М.Этингера, 1879. – Т. 11. – С. 682.

11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 18-19, 24-25.
12. Там само. – С. 26-27.
13. Там само. – С. 73.
14. АЮЗР. – СПб. Тип В.В.Пратца, 1872. – Т. 7. – С. 190.
15. Там само. – С. 190.
16. Там само. – Т. 11. – С. 781-782.
17. Там само. – Т. 11. – С. 787-788.
18. Там само. – Т. 11. – С. 789; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 21.
19. Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S.29.
20. АЮЗР. – Т. 11. – С. 790; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. – S.30.
21. АЮЗР. – Т. 11. – С. 792-793, 797-798; Rawita-Gawroński F.R. Próba pojednania z Rusią. – S. 30-31.
22. АЮЗР. – Т. 11. – С. 805.
23. Там само. – СПб. Тип. П.А.Кулиша, 1863. – Т. 4. – С. 21-22; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 42-43.
24. АЮЗР. – Т. 4. – С. 23-24; Т. 7. – С. 233; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 29, 42-43.
25. Там само. – С. 55-56.
26. АЮЗР. – СПб.: Тип. А.Катанскаго и КО, 1892. – Т. 15. – С. 87-88.
27. Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 125.
28. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 77.
29. АЮЗР. – Т. 4. – С. 35-36; Горобець В. «Волимо царя східного...»... – С. 126.
30. АЮЗР. – Т. 7. – С. 184-187.
31. Там само. – С. 188; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 112.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113.
33. АЮЗР. – Т. 7. – С. 191-194.
34. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 113-117.
35. АЮЗР. – Т. 7. – С. 194.
36. Там само. – Т. 4. – С. 94-96; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 121-122.
37. Акты, относящиеся къ истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб.: Тип. Э.Пратца, 1853. – Т. 5. – С. 101-102.
38. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 138-145.
39. АЮЗР. – Т. 15. – С. 149-150, 161-162, 163-166.
40. Там само. – С. 141-148.
41. Там само. – Т. 7. – С. 200-203; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 173-174.
42. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 178, 181.
43. АЮЗР. – Т. 15. – С. 151-159.
44. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 177.
45. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128.
46. АЮЗР. – Т. 4. – С. 128; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 246-247.
47. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 250-251.

48. Там само. – С. 275.
49. АЮЗР. – Т. 15. – С. 273.
50. Там само. – С. 267, 274.
51. Там само. – С. 253-266, 275-276, 285-286.
52. Там само. – С. 307.
53. Там само. – С. 308-309.
54. Там само. – С. 310.
55. Там само. – С. 311.
56. Там само. – С. 315-317.
57. Там само. – С. 320-322.
58. Там само. – С. 322-324.
59. Там само. – С. 324-325.
60. Там само. – Т. 7. – С. 262.
61. Там само. – С. 281.
62. Там само. – Т. 4. – С. 220; Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan: Naklad i szcionkami N.Kamińskiego i spółki, 1859. – Т. 2. – S. 21.
63. АЮЗР. – Т. 4. – С. 204-205; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11-12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 48-49.
64. АЮЗР. – Т. 7. – С. 269-270.
65. Там само. – Т. 4. – С. 230-232; Т. 7. – С. 262.
66. Там само. – Т. 7. – С. 293; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 51.
67. АЮЗР. – Т. 7. – С. 311.
68. Там само. – С. 316.
69. Там само. – Т. 4. – С. 230-232.
70. Там само. – С. 255-257; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 54-55.
71. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. – К.: Университетская типографія, 1852. – Т. 3. – Р. 3. – С. 366-367.
72. АЮЗР. – Т. 4. – С. 259.
73. Там само.
74. Там само. – Т. 4. – С. 260.
75. Там само. – Т. 4. – С. 261.
76. Там само.
77. Там само. – Т. 4. – С. 262.
78. Там само. – Т. 4. – С. 265-267; Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VI. – Т. 11-12. – С. 56-57.

Резюме

В статье анализируется политика Московского государства относительно казацкой Украины в период 1654-1659 гг. Доводиться тезис, что сразу по заключении Переяславско-московского договора царское правительство начало целеустремленную и последовательную кампанию с целью его ревизии в сторону усиления позиций Москвы и ограничения суверенитета Войска Запорожского.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, Московское государство, Переяслав, ревизия.*

Одержано 24 вересня 2012 р.